УДК 930.9
ББК 63.3(0)
А36

Друкуецца па рашэнні рэдакцыйна-выдавецкага савета БДПУ
Рэкамендавана секцыяй гуманітарных навук БДПУ
(пратакол № 3 ад 5.11.04)

Рэдакцыйная калегія: дактары гістарычных навук, прафесары М. М. Забаўскі, А. А. Каваленя, Т. А. Космач, А. М. Люты, У. В. Тугай

А36 **Айчынная** і сусветная гісторыя: сучасныя погляды і метады даследавання: Зб. навук. арт.– Мн.: БДПУ, 2004.– 284 с.
ISBN 985-435-899-2

У зборніку разглядаюцца актуальныя пытанні гісторыі Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён. Асвятляюцца таксама праблемы сусветнай гісторыі, метадалогіі гістарычнай навукі і методыкі яе выкладання.

Адрасавана навукоўцам, выкладчыкам ВНУ, усім, хто цікавіцца пытаннямі гісторыі.

УДК 930.9
ББК 63.3(0)

ISBN 985-435-899-2

© Калектыў аўтараў, 2004
© ВВЦ БДПУ, 2004

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны педагагічны універсітэт імя Максіма Танка»

Айчынная і сусветная гісторыя: сучасныя погляды і метады даследавання

Зборнік навуковых артыкулаў

Мінск 2004

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Азбучныя надпісы-эпіграфемы XII–XIV стст. на тэрыторыі Беларусі

І. Л. Калечыц

Азбучныя надпісы – найцікавейшыя разнавіднасці эпіграфем, якія сустракаюцца сярод сярэдневечных пісьменных помнікаў. Яны наносіліся на розныя паверхні: цэры, камяні, праселкі, сцены будынкаў.

Фрагмент праселка з азбучным надпісам з дзевяці літар знойдзен у Любечы. У 1954 г. падчас раскопак у Ноўгарадзе была знойдзена цэра (навошчаная дошчачка для пісьма) з выразаным на ёй алфавітам з трыццаці шасці літар [1, с. 62]. Магчыма, ён выкарыстоўваўся ў якасці ўзору для напісання літар вучнем: у некаторым родзе буквар і сшытак адначасова. У Ноўгарадзе знойдзены берасцяныя граматы хлопчыка Анфіма, на якіх у якасці практыкавання нанесены поўны алфавіт. Поўная азбука прадрапана на сцяне Сафійскага сабора ў Кіеве, а фрагменты азбукі – на сценах царквы Спаса ў Нярэдзіцах.

На тэрыторыі сучаснай Беларусі знойдзены падобныя пісьмовыя помнікі. Надпісы нанесены на розныя паверхні: камень, похвы, сцяну царквы, грэбень, праселка і змяшчаюць у сабе ад чатырох да трынаццаці літар кірылічнага алфавіта. Азбучныя надпісы, знойдзенныя на тэрыторыі Беларусі, маюць аналогіі з наўгародскімі, кіеўскімі азбучнымі надпісамі.

Па сваім літарным складзе азбукі адрозніваюцца адна ад адной. Так С. А. Высоцкі прыводзіць у сваёй рабоце «Сярэдневечныя надпісы Сафіі Кіеўскай» тры кірылічныя азбукі: адна з іх нанесена на сцяну кіеўскага Сафійскага сабора і ўключае ў сябе дваццаць сем літар, дзве іншыя – азбука па Чарнарызцы Храбру і развітая кірыліца ўключае, адпаведна, па трыццаць восем і сорак тры літары [2, с. 19]. Азбуку на сцяне Сафіі Кіеўскай С. А. Высоцкі лічыць ранняй славянскай азбукай. Калі вылучыць як аснову грэчаскі алфавіт, то ў ім змяшчаецца чатыры славянскія літары: «б», «ж», «ш», «щ» і адсутнічае грэчаская «псі» (24–1+4), а ў азбуку па Чарнарызцы Храбру дадана ўжо чатырнаццаць літар «па славянскай мове» (24+14). Развітая кірыліца змяшчае, адпаведна, дваццаць чатыры грэчаскіх і дзевятнаццаць славянскіх літар. На цэру, знойдзенную ў 1954 г. у Ноўгарадзе і датуемую рубяжом XIII–XIV ст., нанесена азбука з трыццаці шасці літар [3, с. 86]. Гэтая азбука характэрна тым, што ў ёй няма «ф» (замяшчае «фіта»); для абазначэння літары «у» выкарыстоўваюцца два знакі: просты («іжыца») і лігатурны, які стаіць пасля «яць»; а таксама выкарыстоўваецца ётаваы «ю», аднак ётавасць гэтай літары да таго часа ўжо была забыта [1, с. 62].

Алфавітныя надпісы, знойдзенныя на тэрыторыі Беларусі, не ўтрымліваюць поўнай азбукі. Колькасць літар на самшытавым грэбні з Берасця – 13. Гэты двухбаковы грэбень знойдзены ў раскопе 1970 г. у збудаванні 8, датуемага канцом XIII – пачаткам XIV ст. [4, с. 391]. Выраб добра захаваўся: рэдкія зубцы ўсе цэлыя, частыя старанна зрэзаны, што сведчыць аб беражлівам і акуратным карыстанні. Літары нанесены на грэбень у алфавітным парадку: А Б В Г Д Е з аднаго боку і Ж S З Н І К Л з іншага боку. Палеаграфічна надпіс можна датаваць тым жа часам: нахіленная рыса і закругленая знізу ніжняй пятлі А, высока падняты кузаў Б; павялічана верхняя пятля В, якая заходзіць на вяршыню. Ж згубіла сіметрыю і разам з З набыла зламаную форму. У сувязі з тым, што на грэбені выразана толькі трэцяя частка алфавіта, У. У. Агіевіч дапускае, што на астатніх двух грэбнях, якія не дайшлі да нас, захавалася яшчэ па 2/3 алфавіта (калі прытрымлівацца азбукі Чарнарызца Храбра). Належалі яны, адпаведна, бабулі, маці і дачцэ, што сімвалізуе сувязь часоў. Цікава, што архаічны азбучны надпіс на праселцы з Любеча, датуемы XI – пачаткам XII ст., таксама змяшчае 1/3 ранняга алфавіта, нанесенага на сцяну Сафіі Кіеўскай (дзевяць з дваццаці сямі літар).

Праслiца з Вішчына таксама змяшчае азбучны рад, які пачынаецца з літары И, далей ідуць у азбучным парадку літары А Б В Г (Г спачатку даецца ў люстэркавым адбітку, потым правільна), не хапае літар Е Ж S З, потым памянены месцамі літары І (замест Н І даецца І Н). Літара К недапісана. Верагодна, аўтар надпісу ўспомніў пра літару Д і уставіў яе пасля К. Потым зноў пропуск літар Л М і зноў у алфавітным парадку N О П. Магчыма, такі дзіўны парадак можна растлумачыць напісаннем па памяці алфавіта чалавекам, толькі пачаўшым вучыць яго. Э. М. Загарульскі дапускае, што «девушка, которой принадлежало пряслице… не была сильна в грамоте, или писать ей приходилось не очень часто» [5, с. 144]. Вядома, што ў знаходак Вішчынскага замка вельмі вузкая дацiроўка: пачатак XII – сярэдзіна XIII ст. [5, с. 49]. Палеаграфічна вызначальнымі з'яўляюцца літары А, Б, В, г. Літара А, з наклоннай правай рысай, да якой далучаецца вострая пятля, характэрна для пачатку XII ст. У літары Б вуглаваты кузаў дастае да навесу, мачта выступае (як і правая рыса літары А) за мяжу літары. Трохвугольная форма кузава характэрна для XI – XII ст. Форма літары В характэрна для канца XII ст., дзве раўнавялікія далучаюцца да мачты, але не зыходзяцца. Да таго літара мае элемент упрыгожвання: рысачкі на канцах трохвугольнічкаў. Літара Д вынесена праз тры літары ад свайго месца. Яе вяршыня зрэзана, ножкі знаходзяцца ў радку. Гэтыя асаблівасці зрэдку, але сустракаюцца ў XII ст. Цікава напісанне Н («іжэ») двума рознымі спосабамі, у прынцыпе, характэрнымі для XII ст., са скошанай і няскошанай перамычкай. Да таго ж трэба адзначыць, што ў літары Н не зыходзяцца левая мачта і перакладзіна, што дазваляе меркаваць тут наяўнасць дзвюх літар І і Л. Напісанне Н з няскошанай перакладзінай пераважае ў XIII ст, хоць яўна скошаная перамычка таксама сустракаецца ў XIII ст. Верагодна, недапісаным засталося К, да якога не дабаўлена верхняя частка. N падаецца ў класічным варыянце са скошанай ад вяршыні левай да нізу правай мачты перакладзінай, што характэрна для XII–XIII стст. Як вядома, эвалюцыя N спазнялася ў графіцы ў параўнанні з кніжнай графікай. У П вышыня пераважае над шырынёй, што пачынае быць характэрным для гэтай літары з XII ст. Да асаблівасцей можна аднесці крыху адстаўленую ўбок левую мачту, што можа быць абумоўлена складанасцю прадрапвання літары на невялікім цвёрдым матэрыяле. Як мы бачым, палеаграфічная дацiроўка ў асноўным падцвярджае стратыграфічную.

Яшчэ адзін надпіс, які змяшчае даволі кароткі азбучны рад – похвы з Пінска, найбольш верагодна, для паляўнічага нажа, выробленныя з даволі грубай скуры. Літары нанесены ў два рады, датуюцца XIII ст. У верхнім радзе бачны літары Г Д, пад імі Б В і асобны злева А. Верагодна, надпіс быў нанесены злева направа і знізу ўверх. Паміж А і Б невыразныя нарэзы, магчыма, гэта пробныя, не вельмі добра атрымаўшыеся літары. Надпіс нанесены на знешнюю паверхню, але, калі глядзець на похвы, якія вісяць у пояса, літары атрымліваюцца «дагары нагамі». Такім чынам, яны не прызначаны для чытання і не з'яўляюцца знакам уласнасці. Тады, магчыма, гэтыя літары напісаны для дэманстравання пісьменнасці: чалавек надрапаў іх дзеля забавы ці паказваў навукі тэхніку пісьма [6, с. 144].

Цікавы надпіс на камені з Полацка, знойдзенага А. Г. Мітрафанавым у 1956 г. на Верхнім замку у 20 м заходней Сафійскага сабора ў слаі XIII–XVI стст. Камень уяўляе сабой шэры дробназярністы вапняк памерамі 4,5 х 4,3 х 2 см [6, с. 246]. Аб тым, што ён выкарыстоўваўся для пісьма, сведчыць увагнутая паверхня, па якой пісалі вострым прадметам, а потым счышчалі нанесеную выяву. На бакавых гранях – малюнкі рукі, ног і галавы. На адной з бакавых граней таксама малюнак галавы і пад ім у

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

перавёрнутым выглядзе чатыры літары кірылічнага алфавіта: А Б В Г. Палеаграфічна надпіс магчыма датаваць канцом XIV ст. На карысць гэтага датавання гаворыць ціка-вы надпіс на адваротным баку: лічэбнікі ў парадку ад аднаго да дзесяці, запісаныя на татарскай мове кірылічнымі літарамі. г. В. Штыхаў лічыць, што камень – гэта запісная кніжка вучня [7, с. 246]. Аб гэтым сведчыць і запіс ліку, і практыкаванне ў напісанні ал-фавіта, і малюнкі, змешчаныя на невялікім камені. Цікава тое, што носьбіт татарскай мовы практыкаваўся ў напісанні кірылічнага алфавіта. Аднак А. А. Рыбакоў сцвяр-джае, што «литовские татары применяли и арабскую и русскую графику; причем из-вестны случаи, и выражения западнорусского наречия арабским письмом и наобо-рот, использование русского письма для передачи татарской речи» [8, с. 248].

Фрагмент кірылічнага алфавіта з пяці літар: А Б В Г Д прадрапаны на сцяне Спа-са-Ефрасіньеўскай царквы ў г. Полацку. Гэты надпіс не публікаваўся раней у спецы-яльнай навуковай літаратуры. Меркаваць аб ім можна па ілюстрацыі-вокладцы на фотаздымках фрэсак Спасаўскай царквы, зробленых мастаком-рэстаўратарам У. В. Ракіцкім [9]. З-за адсутнасці іншых, па палеаграфічных даных гэты надпіс умоўна можна аднесці да XIV ст. Графіта уяўляе сабой пяць вялікіх літар, якія прадрапаны двайнымі і запоўнены знутры зігзагападобнымі лініямі. Спінка літары А далучаецца да мачты літары Б. Верхняя частка пятлі А выгнута ўверх. Кузаў А мае прамавугольны абрыс, падняты да сярэдзіны мачты, навес з кручком не выходзіць за межы кузава. Буква В зверху мае закругленую форму. Верхняя пятля маленькая, моцна нахілена ўправа, петлі не датыкаюцца адна да адной. Д напісана ў выглядзе трох трохву-гольнікаў. Такое напісанне сустракаецца іншы раз у надпісах як XI–XII, так і XIV в.

Якой жа была мэта нанясення даных надпісаў? В. П. Яйленка, які вывучаў стара-жытнарускія графіці царквы Спаса ў Нярэдзіцах, вылучае азбучныя надпісы як групу VII – «Пачатковая адукацыя» па жанравым прызнаку, абгрунтоўваючы гэта тым, што пры Нярэдзіцкім манастыры была пачатковая школа [10, с. 160]. Мы не можам з упэўненасцю гаворыць, што ўсе вышэйразгледжаныя азбучныя рады напісаны вуч-нямі. Калі не надаваць азбучным надпісам сакральны сэнс, магчыма зрабіць мерка-ванне, што гэтыя надпісы былі выкананы людзьмі, нядаўна азнаёмленымі з майстэр-ствам пісьма, імкнуўшымся прадэманстраваць сваё ўменне. Верагодна, што яны «набівалі руку» ва ўменні пісаць або паказвалі каму-небудзь, як гэта робіцца. Такім чынам, па класіфікацыйнай прыкмеце – мэце нанясення надпісу – эпіграфема-азбуч-ныя надпісы можна вылучыць у асобную групу (табл.).

Табліца

Азбучныя надпісы-эпіграфемы, знойдзеныя на тэрыторыі Беларусі

Куды нанесе-ны надпіс	Месца знаходкі	Час напісання (стагоддзе)	Колькасць літар	Якія літары нанесены
Самшытавы грэбень	Берасце	Канец XIII	13	А Б В Г Д Е Ж Ѕ І Н К Л
Скураныя похвы	Пінск	Канец XIII	5(+2)	А Б В Г Д (А Б)
Камень-вапняк	Полацк	XIV	4 (+ запіс лічбаў)	А Б В Г
Алтар Спаса-Еўфрасінь-еўскай царквы	Полацк	XIV	5	А Б В Г Д
Прасліца	Вішчын	XII–XIII	12 (+1)	И А Б В Г (Г) І Н К Д N О П

Літаратура

1. Арциховский А. В. Раскопки 1954 г. в Новгороде // Вопросы истории. 1955. № 2. С. 58–63.
2. Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. М., 1973.
3. Медведев А. Ф. Древнерусские писала X–XV вв. // Советская археология. 1960. № 2. С. 63–89.
4. Лысенко П. Ф. Берестье. Мн., 1985
5. Загорульский Э. М. Вищинский замок XII–XIII вв. Мн., 2004.
6. Калечиц И., Башков А. Похвы з Пінска як эпіграфічны помнік // Моладзь Берас-цейшчыны: Зб. студ. навук. прац. Брэст, 2003. С. 143–144.
7. Штыхов г. В. Письмена на камне из Полоцка // Советская археология, 1962. № 3. С. 246–248.
8. Рыбаков Б. А. Татарская кириллическая надпись из Полоцка // Советская архео-логия, 1962. № 3. С. 248–249.
9. Спасаўская царква 12 ст. у Полацку. Насценны жывапіс. Полацак, 1998.
10. Яйленко В. П. Древнерусские граффити Нередицы как источник бытовой исто-рии Новгорода XIII–XVII вв. // Труды пятого международного конгресса славян-ской археологии. М., 1987. С. 153–161.

Освободительная борьба городского населения в Украине во второй половине XVI – первой половине XVII в.

В. Н. Кадира

История города является неотъемлемой частью истории страны, помогающей изучать закономерности социально-экономического и политического процессов. В та-ком аспекте рассматривается история украинского города в феодальную эпоху, кото-рая характеризуется освободительной борьбой.

Город был фундаментом политической жизни в Древней Руси, а его торговые ин-тересы руководили политикой. Устройство Литовского и Польского государств не да-вало возможности городам развиваться, потому поскольку центральное место в управлении принадлежало магнатам, а позднее – шляхте. Фокусом экономической жизни был шляхетский фольварк, а не город.

В эпоху Средневековья городское население было организовано по немецкому образцу, разделялось на корпорации, в которых привилегированное положение зани-мало купечество. Все его категории были объединены в цехи: ремесленников, адво-катов, пекарей и т. д. В Украине цеховая организация появилась в XIV в.: грамота 1386 г. упоминает портных Перемышля, которые объединились в закрытую корпора-цию с ограниченным количеством членов. Аналогичная корпорация была во Львове [6, с. 356]. В XV в. цехи распространились во всех городах Украины. С развитием це-ховой организации большие города исключались из-под юрисдикции местной адми-нистрации и приобретали права самоуправления на основе немецкого, так называе-мого магдебургского права, по которому предписывалось избирать в городское управление людей «доброжелательных, солидных, искусных в делах, оседлых, име-ющих имущество в городе» [4, с. 56]. Это способствовало экономическому развитию городов.

Первым в 1339 г. магдебургское право получил Санок (Сенок) [6, с. 356]. Власть в городе принадлежала местному патрициату, который состоял из богатейших родов,

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ